

Олена Дутко

ПРО ПЕРІОДИЗАЦІЮ ПЕДАГОГІЧНОЇ І НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. КОСТОМАРОВА (1817–1885)

Необхідною складовою будь-якої персоніфікованої історико-педагогічної студії є спроба узагальнення нагромадженого емпіричного матеріалу через виокремлення і обґрунтування певних періодів у розвитку історичної особи, чий надбання стають предметом дослідження. У цьому сенсі на основі вивчення передумов і основних чинників формування особистості М. Костомарова як видатного українського суспільно-культурного діяча, зроблено спробу окреслити основні періоди його життєвого шляху, які охоплюють його наукову і педагогічно-просвітницьку діяльність.

Аналіз автобіографічних матеріалів, опублікованих М. Костомаровим, показав, що він уклав свій твір «Автобіографія» за розділами, кожен з яких відповідав вузловим подіям життя або відображав окремих проміжок життєвого шляху [6]. Відомий український історик Д. Дорошенко у дослідженні, присвяченому М. Костомарову, дотримувався такого ж принципу періодизації життя, що й сам Микола Іванович. Проте Д. Дорошенко, визначаючи етапи життя ученого, називає їх конкретніше, ширше розкриває у підзаголовках ключові події його життя. Приміром, один з ранніх періодів він назвав так: «Служба в Рівному. Перехід на службу до Києва. Знайомство з Кулішем і Шевченком. Костомаров здобуває кафедру в університеті. Заручини з Аліною Крагельською» [4].

Сучасні українські дослідники Я. Козачок, Ю. Пінчук, Н. Побірченко у своїх працях, присвячених діяльності М. Костомарова, теж застосовують своєрідний періодизаційний підхід, беручи за орієнтир місцез перебування вченого. Відповідно до цього вони зокрема виділяють харківський, київський, саратовський, петербурзький періоди його життя.

Враховуючи наявні варіанти періодизації життєвого шляху М. Костомарова, і водночас, прагнучи акцентувати увагу на змінах у світогляді, пов'язаних з педагогічною діяльністю, що, на наш погляд, прослідковувалися у процесі становлення та розвитку особистості вченого-просвітника-педагога, ми визначили п'ять стрижневих періодів педагогічної та науково-просвітницької діяльності М. Костомарова.

Перший період – (дитинство – 1843 р.) –

підготовчий період або період формування світогляду і визначення галузі наукових інтересів.

М. Костомаров народився 4 травня 1817 р. у маєтку батька, в слободі Юрасівка Острогозького повіту Воронезької губернії. Батько – Іван Петрович – російський поміщик. Мати – Тетяна Петрівна Мельникова була кріпачкою-українкою. Іван Костомаров, усупереч тогочасним панським традиціям, через три місяці після народження сина одружився з Тетяною Мельниковою, звільнивши її таким чином від кріпосної залежності. Не зважаючи на характерний для того часу низький рівень освіченості в Російській імперії, навіть серед дворян, Іван Петрович був людиною освіченою, захоплювався творами Вольтера, Ж. д'Аламбера, Д. Дідро та інших французьких енциклопедистів XVIII ст. [6, 427].

Переконання і погляди «старосвітського вільнодумця» (так пізніше схарактеризував особистість І. Костомарова його син) позначились і на вихованні єдиного сина. Батько привчав маленького Миколу до читання, ознайомлював з творами В. Жуковського, О. Пушкіна та інших відомих письменників. Завдяки йому Микола з десяти років відвідував театр, який захоплював його. Ознайомлення І. Костомарова з твором Ж. Руссо «Еміль», спонукало до наслідування оригінальних поглядів французького мислителя щодо доцільності природовідповідного виховання, він готував сина до життя, близького до природи [6, 429]. Водночас організоване батьком виховання сприяло формуванню естетичних смаків хлопчика, розвивало науковий кругозір, спонукало до вивчення нових тенденцій у літературі.

Проте батьківське навіювання вольтерівського атеїзму, завдяки протистоянню і впливу матері, справжньої українки, вихованої у православно-християнських традиціях, не мало значного впливу на хлопчика. На думку близької приятельки М. Костомарова Н. Білозерської, «релігія вже в ранні роки мала для нього велике значення через те, що була приналежністю забороненого плоду» [1, 623]. З дитинства і до кінця життя М. Костомаров залишався глибоко релігійною людиною, що позначилося на життєвому виборі та сформувало моральні цінності у душі християнства.

В одинадцять років М. Костомаров став

учнем Московського пансіону при Московському імператорському університеті. По смерті батька (1828) мати доклала багато зусиль, щоб син здобув пристойну освіту. У 1829 р. хлопчик став учнем приватного Воронежського пансіону, а згодом і Воронежської чоловічої гімназії. Старанність у навчанні, активна самоосвіта допомогли йому у 1833 р. вступити на історико-філологічний факультет Харківського університету, який за твердженням дослідника ХХ ст. В. Заїкина відіграв у першій половині ХІХ ст. велике культурне значення в житті України – став «першим центром українського літературного й національного життя» [5, 160].

У той час (1835) викладацькі лави харківського університету поповнювалися молодими викладачами, які здобули західноєвропейську освіту. Особливий вплив на світогляд студентства, зокрема і М. Костомарова, справили два талановитих професори: загальної історії – Михайло Лунін, грецької словесності – Альфонс Валицький. Нові викладачі блискуче володіли новітніми методами викладу навчального матеріалу, вирізнялися ґрунтовним знанням свого предмета, умінням критично оцінювати описувані події. Із задоволенням відвідуючи лекції згаданих викладачів, М. Костомаров сам захопився історією і до кінця життя вже не зраджував цьому захопленню.

У 1837 р. після успішного склавши іспити у Харківському університеті, М. Костомаров одержав ступінь кандидата наук і був призначений юнкером на службу в Кінбурнський 19-й драгунський полк. Сталося так, що в м. строгожі, саме там, де відбував службу молодий учений, знаходився архів повітового суду. Інтерес до вивчення історії з першоджерел, захоплення дослідженням автентичного матеріалу відволікли М. Костомарова від військової служби. Він повністю поринув у археологію і за літо склав історичний опис Острогозького слобідського полку [6, 446].

Восени того ж року М. Костомаров повернувся до Харкова. З метою поглибити знання з історії, доповнити їх, відвідував лекції М. Луніна і А. алицького. Про цей час згодом писав: «Мені хотілося знати долю всіх народів, не менше цікавила мене і література з історичної точки її значення» [6, 442]. Він багато читав, обдумував прочитане і зрозумів, що у вивченні історії потрібно опиратися не лише на «мертві літописи і записки», а й звертатися до етнографії, тому вивчення фольклору захопило початкуючого етнографа.

На думку відомого російського культуролога ХІХ т. О. Піпіна, науковий інтерес, який з'явився у М. Костомарова і спрямовував його діяльність до історико-етнографічних студій, був викликаний «літературою, в якій у найрізноманітніших проявах відображалася ідея народності» [11, 778]. Пізніше знайомство Миколи Івано-

вича з відомим етнографом, педагогом ХІХ ст. І. Срезневським і його творами закріпило інтерес та бажання вивчати малоруську народність [6, 447]. По-новому розуміючи і сприймаючи все українське, М. Костомаров перечитував україномовні книжки, що існували на той час. Обмежена кількість такої літератури викликала у нього розуміння необхідності вивчити народне життя не лише із книжок, а й через близьке, живе знайомство з народом. З такою метою він здійснив ряд етнографічних екскурсій Слобожанщиною.

Згаданий період є особливим у житті М. Костомарова: він розпочав творчу літературну працю українською мовою [«Українські балади» (1837–1838), «Сава Чалий» (1839)]. Літературну та етнографічну діяльність він поєднував з педагогічною. Ще у 1836 р. юнак давав приватні уроки з історії синам П. Артемовського-Гулака. А в 1837 р. став вчителем російської історії у Харківському шляхетному пансіоні де-Роберті [3].

У 1840 р. в Харкові М. Костомаров склав іспит на ступінь магістра і обрав тему для магістерської дисертації, яку вже через рік подав на розгляд факультетської ради. Однак його дисертацію «Про причини і характер унії в Західній Русі» рішенням міністра народної освіти С. Уварова було заборонено захищати і наказано знищити через протест вищого духовенства, яке помітило в ній негативне висвітлення ролі священництва і прихильне ставлення автора до повстань селян та козаків.

Захоплений у той час українськими піснями, що значною мірою вплинули на формування його світогляду та визначили вектор його наукової діяльності, М. Костомаров обрав нову тему наукового дослідження «Про історичне значення руської народної поезії». На наш погляд, можна зробити висновок, що вже тоді у молодого вченого сформувався стійкий науковий інтерес до малоросійської історії, яка у той час була абсолютно не репрезентована в офіційних історичних дослідженнях.

Перебуваючи в Харкові у 40-і роки ХІХ ст., М. Костомаров зблизився з літературним гуртком, який опікувався втіленням ідеї відродження малоруської мови і літератури, пропагував бажання писати українською мовою. Спілкування і творча співпраця з його членами мали вагомий значення для формування М. Костомарова як палкого прихильника української народності, глибоко переконаного у самобутності української нації, її мови, літератури. Загалом період 30-х – середини 40-х років ХІХ ст. в історії національно-культурного розвитку на українських землях характеризувався посиленням інтересу до етнографічних розвідок, кристалізацією пошуків у галузі малоросійської історії.

Вважаємо, що спілкування і співпраця

М. Костомарова з українськими суспільно-культурними діячами, ознайомлення з україномовними творами та перебування у середовищі, де концентрувалася діяльність, спрямована на утвердження ідеї самодостатності української народності, її мови, культури, сформувавши та закріпили у молодого вченого любов і прихильність до рідного народу, його культури, а головне – активне прагнення діяти у цьому напрямі.

Резюмеємо, що родина, культурно-освітнє середовище XIX ст., історична і фольклорна спадщина українського народу зумовили формування світогляду і життєвих цінностей вченого-просвітника.

Другий період – (1844–1847) – *період наукових пошуків та удосконалення М. Костомаровим педагогічної майстерності*. Після одержання наукового ступеня магістра історичних наук Микола Іванович на початку жовтня 1844 р. виїхав до Києва, оскільки прийняв пропозицію обійняти посаду вчителя історії в Рівненській гімназії. Там він близько познайомився з П. Кулішем. Інтерес до козаччини, джерел з історії України, захоплення малоруськими піснями поєднували двох людей. Довготривалі, щоденні «юнацькі розмови про те, що і як було колись в нашій дорогій Україні» (так писав згодом П. Куліш [9, 61]) надовго запам'ятали молоді товариші. Тоді ж М. Костомаров познайомився з М. Максимовичем – ректором Київського університету св. Володимира.

У середині жовтня 1844 р. М. Костомаров виїхав до Рівного, де приступив до виконання обов'язків учителя історії у Рівненській гімназії. На думку дослідника педагогічної діяльності М. Костомарова у Рівненській гімназії А. Попова, Миколу Івановича було призначено у згаданий навчальний заклад з метою «домогтися належного рівня у викладанні історії, яке у той час занепадало через деякі дефекти ... На молодого вченого зовсім природно було покладати надію на покращення викладання, бо він вже був відомий своєю працелюбністю і самовідданістю фаху» [1, 721–722]. Викладаючи курс історії, М. Костомаров прагнув викликати в учнів зацікавлення предметом і тим самим підвищити ефективність засвоєння програмових знань, майбутній учений використовував не один, а кілька підручників, крім запланованого матеріалу, спонукав учнів працювати над додатковими питаннями з історії.

Перебуваючи у м. Рівному, М. Костомаров значну частину свого часу використовував на етнографічні екскурсії, близьке ознайомлення з побутом і звичаями українського народу, що дало йому змогу збагнути важке життя малоруського селянина, про яке він з жалем писав у листі до К. Сементовського: «Каторга була б для них

кращою! ... селянин працює на пана замість визначених трьох днів цілий тиждень, а для себе працюють лише у свята, і виходить, що багато хто не знає імені Ісуса Христа, не говорячи про незліченні побори» [8, 2]. Аналіз епістолярної спадщини М. Костомарова дає підстави говорити про те, що тоді, у 40-і роки XIX ст., в ученого зароджується бажання «зцілити бідний народ руський», яке згодом переросло у активну просвітницьку діяльність, метою якої стала широка просвіта українського народу.

Наприкінці серпня 1845 р. М. Костомарова було переведено у першу чоловічу Київську гімназію. Крім учительовання в гімназії, він викладав загальну і російську історію у жіночому зразковому пансіоні пані Л. Де-Мельян та в дівочому пансіоні пані Залеської. У згаданих навчальних закладах молодий учитель працював над удосконаленням педагогічної майстерності, активно готувався до науково-викладацької роботи на університетській кафедрі.

Знаменною подією для Костомарова-педагога стало обрання ад'юнкт-професором кафедри руської історії університету св. Володимира у Києві у червні 1846 р. Вже у серпні він розпочав першу «короткочасну професорську діяльність», про яку писав: «З тих пір я почав жити у повній самотності, поринувши в заняття історією; час мій поглинало писання лекцій з руської історії, яких потрібно було кожен тиждень підготувати чотири» [6, 476].

Напружену викладацьку діяльність М. Костомаров поєднував з науковою роботою. Він продовжував працювати над книгою про Богдана Хмельницького, готував книгу «Слов'янська міфологія», яку написав на основі університетських лекцій. У цей же час (1846) брав участь у роботі Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві, створеної в 1843 р. при канцелярії київського генерал-губернатора для збирання і видання історичних матеріалів.

У Києві М. Костомаров знайомиться з початку юним етнографом і фольклористом А. Маркевичем, майбутнім відомим ученим М. Гулаком, майбутнім ученим і педагогом В. Білозерським. Молодих людей об'єднувало захоплення українською словесністю, історією рідного народу, однак ще більше їх турбувала власне доля простого люду. Темою «дружніх бесід», що відбувалися між товаришами, поступово стала ідея слов'янської спорідненості.

Ідея слов'янської федерації зблизила М. Костомарова з геніальним українським письменником Т. Шевченком. З першої зустрічі Тарас Григорович справив на М. Костомарова незабутнє враження. Особливими для Миколи Івановича стали і твори Т. Шевченка «Наймичка», «Черниця Мар'яна» та інші, які у той час письменник

менник у рукописному вигляді носив із собою. Захоплений творчістю поета-революціонера, М. Костомаров вірив, що «шевченкове слово» здатне вплинути на інших прогресивних діячів свого часу.

Молодих представників української інтелігенції 40-х років XIX ст., серед яких був М. Костомаров, об'єднували народолюбні ідеї, прагнення національного відродження. Під впливом соціально-політичних і суспільних перетворень у Західній Європі, ідей європейського романтизму, у середовищі радикально настроєних однодумців у 1845 р. народилася таємна організація, згодом відома як Кирило-Мефодіївське братство. Основна мета братчиків полягала у створенні вільної федерації слов'янських народів, а безпосередня практична ціль – звільнення селянства від кріпосної залежності. Реалізувати ідеї планувалося засобами просвіти і літератури.

Успішну професорську та наукову діяльність М. Костомарова у Києві було несподівано обірвано арештом, пов'язаним з участю у роботі таємного товариства. У 40-х роках XIX ст. плани братчиків залишилися нездійсненими, сприятливі соціальні та політичні умови для їх втілення виникли лише наприкінці 50-х років XIX ст., а реалізувалися у 1861 р. з відміною кріпацтва.

Третій період – *заслання* (1847 – квітень 1859), почався з арешту у 1847 р. через справу Кирило-Мефодіївського братства, і проходив у засланні у м. Саратові. Це стало справжнім життєвим випробуванням для М. Костомарова. Його збірки україномовних творів «Українські балади» (1839) і «Вітка» (1840) було заборонено владою і вилучено з навчальних закладів. Миколу Івановича позбавили кафедри в Київському університеті св. Володимира, на рік ув'язнили в стінах Петропавлівської фортеці. Однак суворі умови ув'язнення для М. Костомарова були пом'якшені дозволом читати книжки. Завдяки активній самоосвіті за рік він вивчив грецьку, іспанську мови. Молодий в'язень працював над поглибленням своєї освіти, читав твори європейської літератури, розширював власний кругозір [6, 487]. 15 червня 1848 р. М. Костомарова за «височайшим» розпорядженням царя Миколи I було заслано до Саратова, де він перебував під найсуворішим наглядом поліції під заборонаю працювати у науковій та викладацькій галузі.

З 1848 р. по 1850 р. Микола Іванович працював перекладачем при губернському управлінні. З 1855 р. служив діловодом у Статистичному комітеті, займаючись статистикою Саратовського краю. На засланні йому вдалося продовжити заняття історією. Він працював над завершенням монографії «Богдан Хмельницький». У цей період учений також підготував ряд інших історичних праць – «Бунт Стеньки Разина», «До-

лжно ли считать Бориса Годунова основателем крепостного права?» та інші історичні розвідки (всі вони написані російською мовою). Водночас він працював над вивченням історії доби українського гетьмана Івана Свирговського. Перебуваючи на засланні, М. Костомаров не полишив заняття етнографією. Результатом його етнографічних розвідок стала збірка українських і російських пісень (1862).

Після звільнення із заслання (1856) М. Костомарова і зняття заборони на друкування творів «шлях до літературної діяльності був відкритий» [6, 500]. У квітні 1859 р. вчений одержав запрошення Санкт-Петербурзького університету зайняти кафедру руської історії.

Четвертий період – *період розквіту науково-педагогічної і громадсько-просвітницької діяльності* (1859–1863), нижня межа, якого збігається з початком викладацької діяльності М. Костомарова в Санкт-Петербурзькому університеті. Завдяки клопотанню міністра народної освіти Є. Ковалевського з Миколи Івановича було знято заборону служити по науковій частині. І вже 22 листопада він прочитав свою першу вступну лекцію з кафедри Санкт-Петербурзького університету. Викладацьку діяльність М. Костомарова в званні ординарного професора можна схарактеризувати як блискучу. Лекторська майстерність вченого, глибока науковість викладу, багатство фактологічного матеріалу привертала увагу не лише студентів, а й колег-викладачів. На його лекціях побували Марко Вовчок, М. Добролюбов, П. Куліш, Ф. Толстой, К. Юнге, М. Чернишевський, Т. Шевченко та інші відомі особи того часу.

Крім підготовки до лекцій, до чого вчений ставився надзвичайно відповідально, його цікавили питання, пов'язані з організацією освітнього процесу у вищих навчальних закладах того часу. Тому, коли Санкт-Петербурзький університет через студентські заворушення 1861 р. було закрито, Микола Іванович зі сторінок періодичних видань висловив свої погляди на систему російської вищої освіти XIX ст. і виступив з новаторським проектом «відкритого університету».

Навесні 1862 р. студентський комітет, не погоджуючись з висланням професора руської історії університету П. Павлова, вирішив припинити організовані публічні читання, у яких брав участь і М. Костомаров. Учений деякий час протистояв цьому рішення. Проте 8 березня 1862 р. у залі Міської думи він прочитав останню лекцію, якою власне і закінчилася його друга короткочасна спроба професорської кар'єри.

Вважаємо, що короткочасний, але блискучий успіх Костомарова-лектора був пов'язаний не лише з майстерним викладанням. У 60-ті роки він цікавив молодь як колишній в'язень, що постраждав через вірність демократичним ідеям.

К. Юнге писала з цього приводу: «Ця людина, що постраждала за ті ідеї, які тоді панували і в триюмфі своєму підносили його, здався нам за-порукою того, що тепер не буде більше непорозумінь, всі сили батьківщини підуть разом на спільну справу» [12, 215].

Сприятливі суспільно-політичні умови 60-х років XIX ст., що склалися у Російській імперії завдяки відміні кріпосного права, певна поблажливість у політиці царату, зумовили активізацію культурного руху за українську національну ідею. Санкт-Петербург став духовним осередком, де прогресивні сили української інтелігенції об'єдналися навколо спільної мети формування національної свідомості українського народу через просвітництво, поширення знань, освіти, навчання грамоти широких народних мас. М. Костомаров увійшов до відомої Петербурзької громади. Він брав діяльну участь у створенні журналу «Основа», у виробленні його національно-культурної програми, головна мета якої була сконцентрована у сміливому вислові Миколи Івановича: «... ми беремося до справи народної освіти в Південній Русі...» [7, 157].

З 1861 по 1863 р. громадсько-просвітницька діяльність М. Костомарова була спрямована на утвердження української літературної мови, поширення ідеї щодо запровадження її як викладової в українські народні школи. Узагальнюючи цю діяльність виокремлюємо такі основні її складові: численні публіцистичні виступи просвітницького характеру; збирання коштів на видання наукових рідномовних книг для народу; активне листування з відомими українськими письменниками, науковцями (В. Гнілосировим, О. Кониським, О. Котляревським, Д. Морозом), заохочування їх до активізації зусиль; приохочення молоді до спільної справи народної освіти, про що свідчать листи до Харківських громадян-українців, до громади семінаристів; популяризація творів українських письменників, що знайшла відображення у численних відгуках на їхні праці (Марко Вовчок, П. Куліша, Г. Квітки-Основ'яненко, Г. Сковороди, Т. Шевченка та інших); влаштування культурних вечорів, відомих в історії як Костомаровські вівторки. Однак через політику царського уряду, спрямовану проти українства, просвітницьку діяльність довелося згорнути.

П'ятий період – *період реалізації наукових задумів (1864–1885)*. У зазначений проміжок часу М. Костомаров займався дослідженням і висвітленням маловідомих сторінок вітчизняної історії. Він написав ряд історичних монографій, а також три томи «Руської історії в життєписах її визначних діячів». Видав також «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (1861–1892), які й донині є однією з найфундаментальніших

збірок першоджерел і автентичних матеріалів з української історії.

Протягом 1866–1885 рр. М. Костомаров активно співпрацював з провідними російськими часописами, водночас, хоча й вже не так активно, не полишав і громадсько-просвітницької діяльності. На початку 80-х років публіцистичні виступи в оборону української мови залишаються єдиною «зброєю» Миколи Івановича у полеміці за долю українства. Українська тематика звучить і на літературних зібраннях «по вівторках» у квартирі М. Костомарова. Варто зауважити, що публіцистичні виступи М. Костомарова, де він відстоював необхідність запровадження рідномовної школи, рідномовної освіти для українського населення, були однією з головних причин, через що провладні опоненти звинувачували його в сепаратизмі й українофільстві.

Отже, у ході дослідження обґрунтовано виокремлення п'яти стрижневих періодів педагогічної та науково-просвітницької діяльності М. Костомарова. Встановлено, що кожний із періодів був зумовлений впливали переважно зовнішніх (політичних, суспільних) чинників, які позначалися на життєтворчості вченого, а також впливами особистісно забарвлених причин (світоглядні ідеї, переконання і життєві принципи). З'ясовано, що спільним для всіх періодів життєдіяльності ученого була велика працездатність та незмінне бажання посприяти поліпшенню долі українського народу засобами освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белозерская Н.А. Николай Иванович Костомаров в 1857–1875 гг. / Н.А. Белозерская // Русская старина. – 1886. – № 3. – С. 609–636.
2. Вашкевич Г. Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове / Г. Вашкевич // Киевская старина. – 1895. – № 4. – С. 34–62.
3. Гвоздилов Е.Г. Николай Иванович Костомаров в воспоминаниях одного из его учеников / Е.Гр. Гвоздилов // Русская старина. – 1890. – № 4. – С. 207–209.
4. Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров / Д. Дорошенко // Літературні характеристики українських письменників. – Київ-Ляйпціг : Укр. накладня, 1920. – 94 с.
5. Заїкін В. Харківський університет. Його роль в історії культурного й громадського життя на Україні / Вячеслав Заїкін // Березіль : Харків, 1994. – № 9–10. – С. 155–162.
6. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / [сост. Замлинский В.А.; примеч. Бутича И.Л.]. – 2-е изд. – К. : Лыбидь, 1990. – 735 с.
7. Костомаров Н. О преподавании на народном языке в Южной Руси / Н. Костомаров

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ

- // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / [за ред. М. Грушевського]. – К. : Державне видавництво України, 1928. – С. 156–159.
8. Костомаров Н. Сементовському. Путевые записки по Волыни в виде писем. Письмо 16 декабря // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 10951. – арк. 3.
9. Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове / П. Кулиш // Новь. – 1885. – № 13. – С. 63–75.
10. Попов А.И. Н.И. Костомаров – преподаватель Ровенской гимназии (По архивным данным ровенского реального училища) / А.И. Попов // Исторический Вестник. – 1917. – № 3. – С. 716–735.
11. Пыпин А. Обзор малорусской этнографии. Н.И. Костомаров / А. Пыпин // Вестник европы. – 1885. – № 10. – С. 777–804.
12. Юнге Е.Ф. Воспоминания (1843–1863). – М. : СФИНКС, Б.г.